

РОЗДІЛ І. ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 322(477)

Харьковченко Є.А., Головне управління з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України

Харьковченко Євген Анатолійович – кандидат філософських наук, доцент, відповідальний працівник Головного управління з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України.

Автокефалія і політика

Автор статті аналізує історичні умови формування сучасних політико-релігійних колізій, які загострюють автокефальне протистояння в Україні. У підсумку вказується необхідність глибокого вивчення історичних чинників сучасного церковно-релігійного життя в українській державі.

The writer of the article analyzes historical conditions of formation of the modern political-religious conflicts of duties, which one aggravate autocephalous opposition in Ukraine. In the total the necessity of steep analysis of the historical factors of modern church-religious life for the Ukrainian state is substantiated.

Оцінюючи стан сучасного українського православ'я, зазначимо, що воно має значний вплив на національно-духовний розвиток українців. Вагомість цього чинника зумовлювалась духовним авторитетом церкви, який вона плекала протягом віків свого історичного розвитку в русі за автокефалію.

Єрусалимський патріарх Феофан, повертаючись після призначення у 1620 р. від Московського патріарха Філарета до Константинополя, таємно висвячує в Україні православних єпископів та ті єпархії, які вже займали уніати. Митрополитом стає ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Іов Бо-

рецький. Саме з цього моменту розпочинається процес усвідомлення Києва як центра українського православ'я, що в контексті месіанської практики "третього Риму" московського православ'я спровокувало закріплення за Києвом слави "другого Єрусалиму" – оплоту всього християнства.

Приєднання практично відразу після Переяславської Ради у 1686 р. Київської митрополії до Московського патріархату лише загостило вікову боротьбу українського православ'я за автокефалію.

Тим більше, що з XVIII ст. церковне життя в Україні, як і в Росії, остаточно підпорядковується-

ся урядовим структурам. Вікова Київська митрополія втрачає залишки власної автономії і перетворюється на рядову єпархію Московського патріархату. 1722 р. київський ієрарх “втратив своє історичне значення голови Української церкви” [1, с. 343], внаслідок її ліквідації. Правда, в середині століття проукраїнські симпатії цариці Єлизавети сприяли відновленню Київської митрополії. Однак вже її наступниця Катерина II, будучи українофобкою, вилучає з митрополичого титулу частину “і малої Русі”, чим перетворює київського першоієрарха на митрополита “Київського і Галицького”, дбаючи при цьому, щоб київську кафедру займали неукраїнці. В XIX ст. Київська митрополія вступає з митрополитом-іноземцем на чолі.

В середині XIX ст. національно-демократична громадськість України знову піднімає питання щодо автокефалії православної церкви. Йдеться, насамперед, про діячів Кирило-Мефодіївського товариства. Братство імені Св. Кирила і Мефодія ставило завдання відновити християнство, що існувало ще за часів Київської Русі, так зване “київське християнство”. Його особливості, моральна система, просвітницька діяльність спонукали братчиків до осмислення киевохристиянської спадщини відносно існуючих проблем українства в середині XIX ст.

Так, програма кирило-мефодіївців передбачала утворення “нової творчої братської церкви”, яка б допомогла реалізувати християнську історіософію. Старозаповітний план Божого спасіння було, на думку братчиків, не реалізовано, і тому новозаповітна історіософська універсальність залучила до цього процесу інші народи. Наслідуючи митрополита Іларіона Київського, діячі Кирило-Мефодіївського товариства вважали слов'янство богообраним народом, до якого прийшла Божа благодать. Більше того, в контексті ідей панславізму братчики розвивали концепцію українського месіанства. Зазначимо, що вона не мала у собі проявів релігійного та національного фанатизму, які були притаманні традиційним месіаністичним вченням візантійського гатунку, і передбачала послідовну толерантність, релігійну свободу і віротерпимість.

Утворена кирило-мефодіївцями концепція ідеї месіанської ролі слов'янства не була релігійно визначеною, а передбачала створення федерації слов'янських народів. Ідейно-просвітницьким підґрунтям, моральним тлом федерації мало бути християнство в його кирило-

мефодіївській традиції. Тому братчики не сприйняли російське релігійне покликання – бути носієм і охоронцем православної ортодоксії. Вірність православ'ю вони вбачали як утвердження свободи, рівності і братерства церков.

Рух за автокефалію продовжувався протягом усієї другої половини XIX ст. і проявився в роки першої російської революції, коли Руська православна церква вже перебувала у стані внутрішньої кризи.

Щодо руху за автокефалію православної церкви в Україні як реальної сили можна говорити лише після Лютневої революції 1917 р. Серед віруючих на той час набувають популярності гасла демократизації та національного оновлення церковного життя в душі київського християнства і українського православ'я.

На пастирських зібраннях у березні 1917 р. створюється ініціативний орган за відокремлення українських єпархій від РПЦ – “Виконавчий комітет духовенства і мирян”. Комітет висуває ідею скликання Всеукраїнського церковного собору, яку намагалося здійснити “Братство воскресіння Хреста” на чолі з архієпископом РПЦ Алексієм (виникло восени 1917 р.). У листопаді 1917 р. створюється комітет по скликанню собору, який трохи пізніше реорганізується у тимчасову “Всеукраїнську церковну Раду” (ВПЦР).

Московський патріарх Тихон, впевнений у тому, що більшість єпископів РПЦ в Україні стоять на монархічних позиціях і виступають проти “сепаратизму українців”, підтримує ініціативу скликання церковного собору. Він направляє до Києва митрополита Платона – голову Всеросійського помісного собору РПЦ.

1918 р. собор проходить на трьох сесіях (7-19 січня, 21 червня – 11 липня, 30 жовтня – 12 листопада). Однак на соборі автокефалія української православної церкви не була проголошена через активну протидію промонархічної ієрархії РПЦ. Представникові гетьманського уряду, який був присутній на соборі, необхідно було заручитися підтримкою єпископів РПЦ. Тому він не наполягав на автокефалії, а підтримав ідею автономії української церкви, що й було оголошено на другій сесії собору. Крім того, гетьманський уряд виступив проти відокремлення церкви від держави.

Спроба проголосити декретом Директорії від 1 січня 1919 р. автокефалію церкви в Україні не мала успіху. Того ж самого року, коли в Україні було відновлено Радянську владу і почав діяти

декрет про відокремлення церкви від держави, організуються українські православні парафії, які об'єднуються у Всеукраїнську спілку православних парафій (ВСПП) під керівництвом ВПЦР.

Протягом літа 1919 р. майже всю територію України захопили денікінці. Почалися репресії проти автокефальних священнослужителів. Єпископи РПЦ позбавляли їх сану; було заборонено відправляти службу українською мовою.

Після встановлення Радянської влади ВПЦР відновлює свою роботу, шукає шляхи для спільної роботи з єпископами РПЦ, але зустрічає з їхнього боку ворожість. Коли ж єпископи РПЦ заборонили вести богослужіння священникам автокефальних парафій, то ВПЦР на своєму пленумі 5 травня 1920 р. проголосила автокефалію православної церкви в Україні.

У зв'язку з відсутністю власного єпископату ВПЦР скликає у Києві Всеукраїнський православний церковний собор, що відбувся у жовтні 1921 р. На соборі було присутньо близько 500 представників духовенства і мирян. Були запрошені всі православні єпископи на чолі з екзархом Михайлом. Однак останній не лише відмовився від участі в ньому, а й заявив, що всіх священнослужителів, які підуть на собор, буде позбавлено сану.

З огляду на це собор, наслідуючи приклад інших церков, за свідченням одного з отців церкви – Іполита, доручав проводити хіротонію обраного ієрарха не тільки єпископам, а й пресвітерам (21 жовтня обрав, а 23 хіротонізував руками всіх присутніх пресвітерів протоірея Василя Липківського – одного з фундаторів руху за автокефалію церкви в Україні – на першого єпископа УАПЦ і митрополита Київського і всієї України).

Собор затвердив канони УАПЦ. Було ухвалено: непохитно тримати православну християнську віру, стверджену на семи вселенських соборах, що її прийняли наші предки за св. Володимира. Історичний момент присутній в оцінці змін до церковного ладу, встановлених вселенськими та помісними соборами: вони визначаються доцільними і “єдино можливими” для свого часу; вказується на те, що “вимоги життя церкви можуть... включити їх до вжитку”; “єпископсько-самодержавний устрій церкви, що утворився під впливом... державно-монархічного ладу... повинен бути замінений устроєм церковно-соборноправним” [2, с. 67], а собор з одних єпископів повинен бути заміне-

ний соборами з представників від усієї православної людності.

Було висунуто ідею про утворення “Всесвітньої єдиної апостольської православної християнської церкви”, в якій “ніякого підлягання церкви окремого народу другого народу бути не повинно” [3, с. 67]. Собор визнав недійсним і аморальним акт 1686 р. про те, що українська церква переходить під керівництво Московського патріархату. Також визнано недійсними постанови Московського (1917 р.) та Київського (1918 р.) соборів як таких, що дбали про здійснення панування над церквою єпископату. Було вирішено щорічно 14 жовтня святкувати урочистим молебнем по всіх парафіях відродження УАПЦ. Устрій церкви проголошувався всенародно-соборноправним. У церковній службі УАПЦ вживається жива українська мова, на яку необхідно було перекласти богослужбові книги. Собор закликав парафії відновлювати всі органи життя церкви перших віків християнства.

Так, монастирі повинні бути перетворені на зразок первісних релігійно-трудова громад, які входять як окремі братства до складу тих парафій, в межах яких вони перебувають. Запропоновано було змінити старий статут, пристосувавши його до життя “у напрямку освітньо-релігійного трудового удосконалення на користь і піднесення загальноцерковного життя” [4, с. 67].

Собор вказав за необхідний ґрунтовний перегляд церковних служб та обрядів, а також визнав можливим використання на церковних відправах нових творів.

Визначалося, що “походження і шлюбний стан не можуть бути перешкодою для набуття всіх ступенів духовного сану, єпископського включно”, і що “у справі набуття єпископського сану ченці не повинні мати ніяких привілеїв” [5, с. 68]. Священникам УАПЦ дозволяється носити цивільний одяг у позаслужбовий час, також стригти волосся.

Собор вирішив утворити постійні організації допомоги голодуючим при церковних радах на місцях з терміном діяльності 7-8 місяців (до нового врожаю), а також закликав віруючих брати на своє утримання голодних дітей.

Було також засуджено політичні наклепи з боку єпископату РПЦ проти УАПЦ як такі, що мають метою “обороняти позиції старих пануючих верств у визискуванні меншого брата на Україні” [6, с. 68]. Собор надіслав вітання урядові УРСР, у якому висловлював вдячність за

прийняття закону про відокремлення церкви від держави, оцінюючи його як гаранта забезпечення свободи совісті в Україні. Таким чином, собор здійснив віковичну мрію українського народу ще з киевохристиянських часів.

Проголошення УАПЦ, з одного боку, викликало сильну протидію традиціоналістського напрямку в РПЦ, але з другого – дістало підтримку обновленського крила РПЦ, що розглядало УАПЦ як споріднену течію. На помісному соборі РПЦ 1923 р., який був підготовлений обновленцями у Москві, було визнано автокефалію православної церкви в Україні.

Після собору УАПЦ 1921 р. відбувається активний процес утворення церковних структур, насамперед, на території сучасних Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Харківської, Хмельницької областей. Серед членів міських парафій були ремісники, дрібні торговці, представники інтелігенції, робітники.

У цей період організуються богословські курси, гуртки і братства, видається часопис “Церква і життя”, ведеться активна місіонерська діяльність у місцях розселення українців як у СРСР, так і за кордоном. Було організовано єпархії УАПЦ в Казахстані. Церква підтримувала зв'язки із зарубіжними церковними організаціями.

Загалом у 1924 р. налічувалося більш як 2000 автокефальних парафій, що об'єднували понад 10 млн. віруючих.

На початку 20-х років, коли церква активно пристосовувалася до нових суспільних умов, у РПЦ сформувався обновленський рух. Він дістав поширення й в Україні. Зазначимо, що одна з основних груп обновленців – “Жива церква” – в Україні існувала з 3 лютого 1920 р. Вона ставила своєю метою створення умов для богослужіння рідною мовою, запровадження нового устрою церкви в дусі первісного християнства. Передбачалося також заснувати школи, курси для підготовки священнослужителів і членів притчу та диригентів, фахівців з перекладу релігійної літератури українською мовою. Обновленці цього напрямку видавали періодику, організовували необхідні товариству підприємства (книгарні, свічкальні, церковні крамниці), широко практикували читання лекцій та рефератів на релігійні теми, влаштовували вистави, концерти.

У жовтні 1923 р. українські обновленці на своєму помісному соборі в Харкові створили незалежну церкву з власним синодом – Україн-

ську православну автокефальну церкву (УПАЦ). Очолив її митрополит всієї України Пимен (Пегов). Другий Всеукраїнський помісний собор УПАЦ (1925 р.) засудив прихильників московського патріарха Тихона за контрреволюційну діяльність. 1927 р. кількість общин УПАЦ досягає 2235. Синод УПАЦ видавав часопис “Український православний богівісник”, календарі, іншу літературу. Ця церква приваблювала до себе віруючих лояльним ставленням до влади, демократичними реформами внутрішньоцерковного життя (наприклад, правом вільного вибору мови богослужіння), канонічністю своєї ієрархії. Деякі позиції УПАЦ збігалися з орієнтацією УПАЦ. Однак спроби злиття цих церков не увінчалися успіхом. Десь до середини 40-х років УПАЦ самоліквідувався.

Проте єпископів УАПЦ – Павла Погорілка і Теофіла Булдовського не влаштовувала новопрактикована хіротонія, і вони вирішили отримати єпископський сан традиційним шляхом, на ґрунті “старої” благодаті, тобто з рук єпископів. Погорілко в Москві отримав хіротонію з рук обновленського митрополита Антоніана, а Булдовський – з рук патріарших єпископів. Пізніше вони (Погорілко й Булдовський) об'єдналися і разом з патріаршим катеринославським єпископом утворили так звану Благодатну українську автокефальну православну церкву. Остання, як і УПАЦ, мала власний синод, що розміщувався у Харкові. Наприкінці 1925 р. “погорілковці” (так ще називали цю церкву) мали близько 100 парафій на Поділлі та майже стільки на Полтавщині.

З початку 20-х років, незважаючи на те, що керівництво УАПЦ заявило про своє лояльне ставлення до Радянської влади, схвалювало декрет про відокремлення церкви від держави, розпочинаються переслідування керівництва УАПЦ, насамперед митрополита Василя Липківського і благовісника УАПЦ В. Чехівського. Затримується реєстрація статуту УАПЦ. Виникають серйозні суперечки між державними органами, єпархіями і ВПЦР. Деякі єпархії навіть перестали визнавати ВПЦР. Так, 1925 р. група автокефалістів на чолі з Білоцерківським єпископом заявляє про розрив з керівництвом УАПЦ і створює самостійну “Діяльно-Христову церкву” (ДХЦ). До цієї групи певний час був близький один з фундаторів “Живої церкви”, а пізніше голова ВПЦР УАПЦ М. Мороз.

Ця церква, фактично теж автокефальна, видавала свій часопис “Церковне життя”. Вона проі-

снувала до 1929 р., коли возз'єдналася з УАПЦ. У 1926 р. про свій вихід з-під впливу ВПЦР заявляє духовенство Тульчинської округи на чолі з єпископом. І хоча у вересні цього самого року на нараді представників УАПЦ було переобрано склад церковного керівництва в центрі й на місцях і засуджено деякі дії ВПЦР як “нелояльні”, “антирадянського змісту”, нормалізації відносин УАПЦ з органами влади не відбулося.

У жовтні 1927 р. відбувся II Всеукраїнський православний собор УАПЦ. На ньому розглядалося питання щодо “сучасного стану релігії взагалі і християнства зокрема у світовому житті” [7, с. 70] (доповідач В. Чехівський), про всесвітню конфедерацію в Лозані, про старокатолицьку церкву і можливість налагодження зв'язків з нею та ін. Були також розглянуті звинувачення з боку представників державних органів ВПЦР і, зокрема, митрополита Василя Липківського в контрреволюційності. Останнього звинувачували: 1) начебто в розмові з колишнім головою ВПЦР, він оцінив стан Радянської влади як такий, що вона зможе втриматись не більш як 2-3 тижні; 2) участь у нелегальних зборах; 3) митрополит у листі представника УАПЦ у Західній Європі до нього викреслив місце, де той недоброзичливо говорив про Петлюру, – цим Липківський начебто визнав себе прибічником петлюрівщини; 4) що з відома митрополита представниками УАПЦ велися переговори з тихонівцями. Незважаючи на те, що на соборі було доведено безпідставність цих звинувачень, представники адміністративних органів поставили вимогу переобрати митрополита. Під адміністративним тиском собор змушений був відсторонити Василя Липківського і обрати митрополитом Миколу Борецького.

1929 р. розпочалися арешти у справі так званої “Спілки визволення України” (СВУ), по якій проходив і ряд діячів УАПЦ. У січні 1930 р. скликається III Всеукраїнський православний церковний собор, який виголосив рішення про саморозпуск УАПЦ. У лютому 1930 р. ВПЦР відмовляє про припинення своєї діяльності. Почалося масове закриття парафій УАПЦ з наліпленням на них зловісних ярликів “контрреволюційних націоналістичних релігійних об'єд-

нань”. До кінця 1930 р. їх залишилось близько 300, а до 1936 р. не стало практично жодного об'єднання УАПЦ.

Зазначимо, що на західноукраїнських землях, які відійшли до Польщі після Ризької мирної угоди 1921 р., з 1924 р. також діяла автокефальна церква – ПАПЦ (Польська автокефальна православна церква). Керівництво церкви стояло на відверто антикомуністичних антирадянських позиціях. Коли Константинопольський патріарх Григорій VII визнав цю церкву (13 листопада 1924 р.), це викликало протест керівництва УАПЦ. Під час Великої Вітчизняної війни ПАПЦ стала плацдармом для відновлення автокефалії в Україні.

У повоєнний період Українська автокефальна православна церква стає катакомбною, а її керівники на чолі з майбутнім патріархом Мстиславом виїждять за кордон. Православ'я в Україні репрезентує Українська православна церква Київського екзархату, що підпорядковується Московській патріархії.

Процеси, пов'язані з демократизацією церковного життя і розпадом СРСР, призвели до зростання напруженості в православному релігійному середовищі. Сьогодні різні політизовані організації або їх члени, порушуючи Конституцію України, внутрішні закони православних общин і церков, втручаються до суто релігійної сфери, проголошуючи об'єктами своїх інтересів специфіку богослужіння церковних громад, їхню конфесійну належність тощо.

Саме з цієї причини сьогодні в Україні існує так званий православний вузол, що складається з Української православної церкви (УПЦ) на чолі з митрополитом Володимиром (в миру В. Слободан), Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ-КП) на чолі з патріархом Філаретом (в миру М. Денисенко), що утворилася в червні 1992 р. після об'єднання з частиною автокефалістів, і Української Автокефальної Православної церкви (УАПЦ) на чолі з патріархом Дмитром (в миру В. Ярема), що не підтримала об'єднання церков. А вікова мрія про автокефальну соборну православну церкву знову обумовлюється залежністю від існуючих політичних реалій.

Література

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Т. 2. – 2-ге вид. – Нью-Йорк: Київ, 1990. – С. 343.
2. Цит. за: Харьковщенко Є.А. Софійність київського християнства. – К., 1998. – С. 67.
3. Там само.

4. Там само.
5. Там само. – С. 68.
6. Там само.
7. Там само. – С. 70.

Надійшла до редколегії 17.10.2003 р.